

О.П. Моця

«РУСЬКА» ТЕРМІНОЛОГІЯ В КИЇВСЬКОМУ ТА ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДАХ

Зіставлено тексти двох літописних зводів, що дало змогу простежити розширення зони використання «руської» назви із земель Середнього Подніпров'я до Прикарпаття.

Проблема появи та використання термінів «Русь»/«Руська земля» в середовищі східних слов'ян середньовічних часів залишається однією з актуальних тем сучасної медієвістики. Під час вивчення різних процесів цієї історичної епохи досить успішним виявився розгляд тогочасної інформації не лише в цілому, а й окремо — з погляду літописців, які проживали в найбільших урбаністичних центрах перших століть II тис. н. е. і, звичайно, насамперед фіксували деталі світосприйняття різних прошарків місцевого люду (феодальної верхівки, купців, духовенства і т. п.). Подавали вони й власне територіальне розуміння процесів у межах усїєї східнослов'янської ойкумени (Моця 2007).

На наш погляд, прикладом такого місцевого сприйняття тогочасних реалій, зокрема взаємин між двома основними градами на шляху «із варяг у греки» — Києвом та Новгородом, стала характеристика контактів та процесів не очима київських «імперських», а новгородських літописців у часи феодальної роздробленості XII—XIII ст. (Толочко 2008, с. 248—257).

У згаданому випадку взаємини між відомими центрами розглядалися в меридіональному плані (північ—південь), але не менш важливим є вивчення таких взаємних контактів у часи феодальної роздробленості на Русі в широтному аспекті (схід—захід). Для цього існує відповідна джерельна база — Київський та Галицько-Волинський літописні зводи XII і XIII ст. Ми свідомо виводимо з аналізу «Повість минулих літ» кінця XI — початку XII ст., оскільки вона стала основою практично всіх наступних літописних зводів і значною мірою відбиває весь «колерит» процесів у ранньфео-

дальній імперії, тому місцеві тенденції у ній відіграють другорядну роль.

Дещо по-іншому виглядають «фундаменти» пізніших зводів, навіть у територіальному значенні. Київський літописний звід кінця XII ст., складений ігуменом київського Видубецького монастиря Мойсеєм, — це сукупність літописів, написаних різними авторами для різних замовників (неперервного великокнязівського літопису XII ст., чернігівського літопису Переяслава Руського — до 1175 р., літопису Володимира Глібовича Переяславського — 1176—1187 рр., а також сімейної хроніки Ростиславичів, також підготовленої Мойсеєм). На сьогодні важко визначити, як до цих текстів потрапила «Повість про вбивство Андрія Боголюбського», найвірогіднішим автором якої є Кузьмише Киянин. Можна лише до певної міри упевнено зазначити, що київські літописці не були причетними до її складання і редактування (Толочко 2005, с. 135—184).

Хронологічно текст Київського зводу охоплює понад 80-річний період історії Київської Русі — з 1118 р. по 1199 (можливо, 1198) рік. Як впливає із авторського переліку, основні блоки цього зводу створювалися у палацах та келіях міст середньодніпровського регіону, тобто «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну — давнього політичного, економічного та культурного основного осередку східнослов'янського світу, де державотворчі процеси сягали ще часів останньої чверті I тис. н. е. (рис. 1).

Щодо місця підготовки Галицько-Волинського зводу слід відзначити, що і Волинська, й особливо Галицька землі сформувалися відносно пізніше, ніж деякі інші державні території південноруських земель. За часів існування централізованої монархії кінця IX — початку XII ст. ці землі перебували на

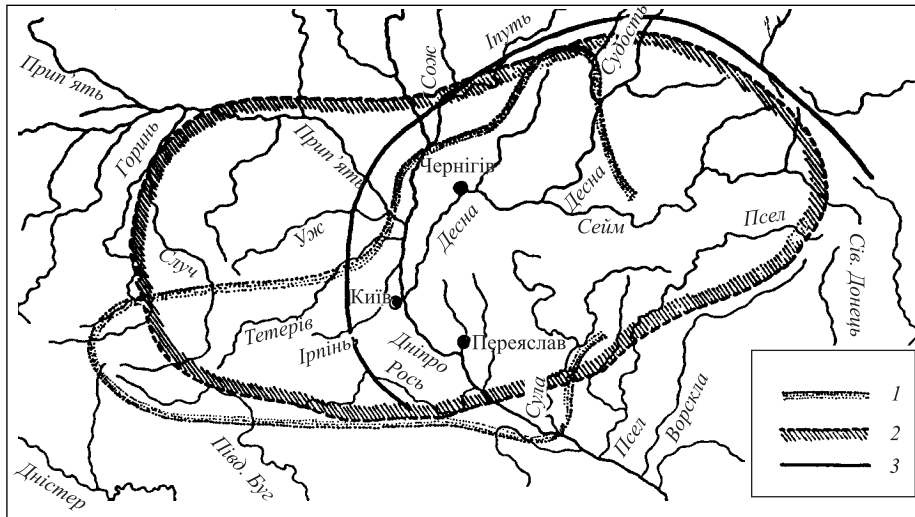

Рис. 1. «Руська земля» у вузькому значенні терміну: 1 — за П.П. Толочком; 2 — за А.М. Насоновим; 3 — за Б.О. Рибаківим

певній периферії давньоруського політичного життя. В XI ст. Волинь почала поступово перетворюватися на домен київських великих князів, у який вона остаточно оформилася в період феодалної роздробленості, коли нею заволоділи нащадки Мстислава Великого. Що ж до Галичини, то політичне життя тут розпочалося лише наприкінці XI ст., коли на її державній території утворилися Перемишльське, Тербовльське й Звенигородське князівства. А власне Галицька обласна територія склалася навколо міста, якому вона й зобов'язана своєю назвою. Сам Галич уперше згадано в Іпатіївському літописі під 1140 р. Саме з того часу місто почало набувати дедалі більшого політичного значення (Котляр 2002, с. 9—11).

Слід зазначити, що в окремих елементах матеріальної культури перших століть II тис. н. е. західний регіон південноруської зони мав свої відмінності. Передусім це стосується гончарної кераміки: на Галичині разом зі звичними давньоруськими валикоподібними вінцями часто трапляються горщики з кутоподібним моделюванням вінця, здебільшого з широким зрізом по верхньому краю, нерідко профільованому борозенками або жолобками.

Окрім того, на цілій низці пам'яток у верхніх течіях Західного Бугу і Дністра в культурному шарі XI ст. знайдено глечики та корчаги з горловинами, повністю гофрованими із зовнішнього боку кількома концентрованими потовщеннями. Наявність на території сучасних західноукраїнських областей горщиків із прямою горловиною пояснюється проникненням гончарних традицій із сусідніх районів Польщі, де керамічні вироби з аналогічною циліндричною горловиною (наприклад, у Ма-

зовії) протягом раннього середньовіччя були більш поширеними.

Слід відзначити, що останнім часом аналогічні гончарні вироби виявлено (щоправда, в меншій кількості) і на середньодніпровських археологічних пам'ятках. Окрім того, для Галицько-Волинських земель та Західної Київщини характерні глеки з валиком по горлу. Такий валик обабіч мав прорізи, в які вдягався шнур або ремінець, яким перев'язували горловину для підвішування посудини — глеки були пристосовані для перенесення. Датують такі глеки кінцем XI—XIII ст. На Волині в той самий час побутували невеликі низькі глеки з вузьким горлом та двома отворами обабіч, у відігнутих вінцях. Кінці шнура, яким прив'язували шийку, проходили через отвори у вінцях (Кучера 1986, с. 450).

Насамперед слід зауважити, що Київський звід формувався з кількох складових, а Галицько-Волинський — зі зводу Літописця Данила Галицького (1205—1258 рр.) та Волинського літопису (1259—1290 рр.).

Заключна частина Київського літопису XII ст. і розповідь про перші п'ять років XIII ст. у Галицько-Волинському не збереглися. Перший, по суті, закінчується 1198 р. (під 1199 і 1200 рр. вміщено лише похвалу київському князю Рюрику Ростиславичу). У другому викладено події, що сталися після загибелі князя Романа Мстиславича 1205 р. й у подальші роки XIII ст. (факти перших років зазначеного століття реконструйовано за іншими джерелами). Сучасна наука визнає 1199 р. роком смерті князя Володимира Галицького, що зазначено в пізньому (XVII ст.) й компілятивному Густинському літописі. Після смерті Володимира Ярославича

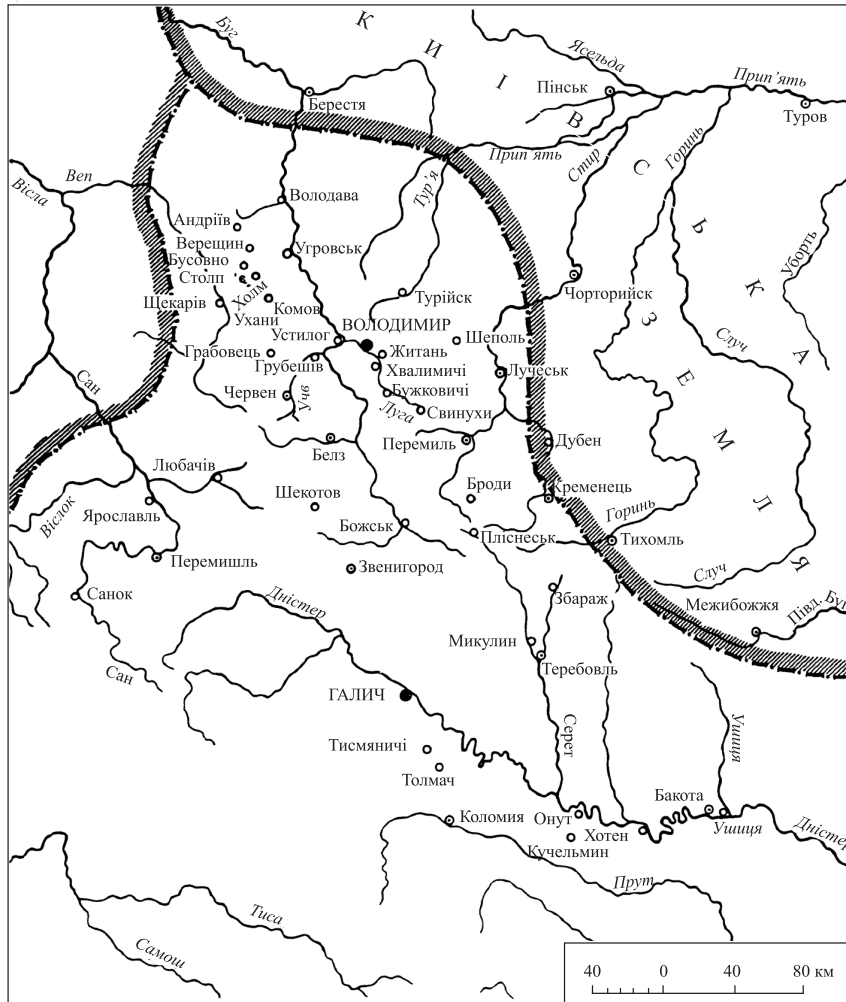

Рис. 2. Володимирська і Галицька землі XII—XIII ст. (за А.М. Насоновим)

ча, який не мав законних спадкоємців, династія галицьких Ростиславичів урвалася. Тому одразу після його смерті Роман вокняжився в Галичі, об'єднавши під своєю рукою Галичину і Волинь у Галицько-Волинське князівство (Котляр 2002, с. 14). П'ятдесяті роки XIII ст. стали часом найвищого піднесення цього князівства, очолюваного тоді Данилом Романовичем (рис. 2).

Розглянемо літописні тексти в контексті порушеного у назві праці питання. Для цього використаємо академічне видання Іпатіївського літопису, до якого разом із «Повістю минулих літ» увійшли Київський та Галицько-Волинський літописні зводи (Іпатьевская летопись 1962). Певною мірою це буде вибірковий аналіз інформації: у наведених фактах висвітлюватимуться найзнаковіші події для розкриття теми дослідження.

У Київському зводі висвітлено історичний епізод 1140 р., коли Всеволод Ольгович, сівши у Києві, забажав, щоб Андрій Володимирович, який тоді князував у Переяславі Руському, пе-

редав місто його брату Святославу, а сам перейшов до менш престижного Курська. Переяславський володар, провівши нараду зі своїм оточенням, відмовився від цієї пропозиції, мотивуючи своє рішення так: «... хочю на своєї отчине смерть прияти». До того ж він ще й закинув Всеволоду: «Оже ти брат не досити волости всю землю Рускоюю държачи. а хочеш сея волости. а оубивь мене. а тебе волость». З цього начебто випливає, що Русь розташовувалася лише на правому березі Дніпра, в межах літописної Київської землі. Можливо, цю думку можна підтвердити й тим, що сам Всеволод Ольгович сидів у Києві, в Чернігові — Володимир Давидович, а в Переяславі — Андрій Володимирович, тобто територію старої «Руської землі» було чітко розподілено між цими трьома володарями.

Наступного року Святослав Ольгович втік до свого брата Всеволода, який сидів у Києві, із Великого Новгороду — «в Русь». Після перемовин поблизу Стародуба (нині Брянська обл. у Росії) північний втікач осів у Курську, маючи владу і в Новгороді-Сіверському.

Цікавою є інформація під 1145 р. Польський князь Владислав осліпив і відрізав язика за якусь провину своєму мужу Петрку, після чого його з дружиною та дітьми було відправлено «в Русь». Під 1146 р. повідомлено, що після смерті у Києві Всеволода на великокнязівському столі спочатку сів його брат Ігор. Однак втручання в події й прибуття з Переяслава Ізяслава Мстиславича призвело до відомих чвар у столиці, що скінчилися вбивством Ігоря. Для припинення міжусобиць до Суздаля на Волзі було відряджено послів із проханням до Юрія Володимировича Долгорукого: «... *пойди в Рускою землю*» (тобто в Середнє Подніпров'я).

1147 р. також був неспокійним для центрального регіону Південної Русі. Тоді до Поволжжя «... *прибегоша из Руси децкы*» з поганими новинами. Почалися міжкнязівські консультації, які завершилися зустріччю в прикордонному містечку Москва Юрія Долгорукого та Святослава Ольговича, хоча цим конфлікт не було вичерпано. Тим часом у Києві: «*Постави Изяславъ митрополитомъ Клима Смолятича выведъ изъ Заруба. бе бо черноризецъ скимникъ и бы книжникъ. и философъ. такъ якоже в Рускою земли не башеть*».

Це була вже певною мірою заключна частина цього досить насиченого подіями історичного періоду. Ростислав Юрійович 1148 р., якому батько не дав волості в Суздальській землі, прибув до Ізяслава у Київ з проханням: «... *за Рускую землю хочю страдати и подле тебе ездити*». Йому у владу було надано міста Божський, Меджибож, Котельниця в басейнах Південного Бугу і Тетерева, а також ще два гради. Після цього «... *рець Изяславъ Ростиславоу. Гюргивичу иди въ Божьскыи. и пребоуди же тамо. доколе я схожю на отца твоего. а любо с нимъ мир възмоу. пакыли. а како ся с ним оулажю. а ты постережи земле Рускою отоле*».

Так визначав Ізяслав Мстиславич оборонну лінію в цій частині південноруського прикордоння перед походом коаліційних сил на Волгу — на свого супротивника Юрія Долгорукого. Сам же він вирушив до Смоленська на об'єднання із силами свого брата Ростислава. Після доброзичливої зустрічі зі смолянами вони з братом обмінялися подарунками: «*Изяславъ да дары Ростиславоу что от Рускыи земле и о всех цесарьскихъ земель. а Ростиславъ да дары Изяславоу что от верхнихъ земель. и от Варяг*».

Наголосимо, що це відбувалося перед походом об'єднаних сил на Юрія Володимировича. Відомо, що «верхньою землею» традиційно називали Новгородську землю, а «цісар-

ські землі» — землі, що належали цесареві (так тоді іноді називали великого князя київського); «варязькі землі» — це, очевидно, землі, де колись почали володарювати варяги (Літопис Руський ... 1998, с. 71, 219). З огляду на це Смоленщина була контактною зоною між власне Руссю в географічному значенні й північними східнослов'янськими територіями.

Проте на цій акції у верхів'ях Дніпра об'єднавча ініціатива Ізяслава не завершилася. Він рушив до Великого Новгороду, де під час віча закликав присутніх до походу з ним на Юрія, оскільки і сам він «... *оставя Рускою землю*» вирушив у похід. Новгородці й псковичі виступили разом із київськими та смоленськими військами на поволзького супротивника.

Під 1149 р. у Київському зводі висвітлено поточні події. Коли Ізяслав після проведення військової операції повернувся до Києва, йому доповіли, що Ростислав агітував проти нього берендеїв і киян. Князю на острові проти Михайлівського Видубецького монастиря довелося нагадувати своєму родичу-підлеглому про свій наказ оберігати Руську землю, перебуваючи у Бозьку: «... *и волость ти есмь даль. яко ни отець того вдаль. что я тебе вдаль. и еще есмь и Рускою земли приказаль стережи тебе. о то ти есмь рекль се я брате идоу на отца твоего. и на своего стрья. а ты постережи Рускою земли*».

Не прийнявши пояснень, Ізяслав відправив Ростислава до батька в Суздальську землю. У відповідь Ростислав, прибувши до Юрія, заявив: «... *хочеть тебе вся Руская земля. и Черныи Клубукъ*». Після такої заяви один із синів Мономаха знайшов привід для протистояння Ізяславу, оскільки не було йому та його дітям частки в Руській землі. Покликавши на допомогу половців, він рушив на середньодніпровські території, пояснюючи: «... *сыновець мои Зяславъ на мя пришедъ волость мою повоевалъ. и пожегль. и еще и сына моего выгналь из Рускою земли. и волости ему не даль. и соромъ ня мя възложилъ*».

Події почали розвиватися не на користь київського князя — його було вигнано з міста. У 1150 р. він звернувся до сина Юрія, Андрія, який тоді сидів у Пересопниці на Волині, щоб той замовив за нього перед батьком слово. Звернувся він до «представника нової влади» із такими словами: «... *мне отцины въ Оугрехъ нетуть. ни Ляхомъ токмо въ Рускою земли*». Попросивши собі у володіння Погориння, він не отримав нічого — Юрій категорично йому відмовив. З гіркотою «*Изяславъ же реч стрьи ми волости не дасть. не хочеть мене в Рускою зем-*

ли» і звернувся до своєї військової дружини зі словами: «... вы есте по мне из Рускы земли вышли своих селъ и своихъ жизни лишився. а азъ пакы. своя дедины и отчины не могу презрети. но любо голову свою сложю. пакы ли отчину свою налезу. и вашу всю жизнь».

На боці Юрія Долгорукого та його синів виступив і Володимир Галицький, який поспівчував Андрію Юрійовичу, коли дізнався, що Ізяслав знову зайняв Київ, а батько перебрався до Городця Остерського. З досадою він констатував, що їхній спільний ворог «... ввехавъ въ всю Рускую землю». Сам же він повернувся до Галича, оскільки не бачив реальної можливості змінити ситуацію, що склалася.

У 1151 р. відбулася ще одна рокировка: у Києві почали правити разом (після поразки Юрія Долгорукого) Вячеслав та Ізяслав «*како ны Богъ помогль. и пакы како ся по нас яла Руская земля вся и Черныи Клобуци*». Осілі кочовики проживали у Поросі. Звертаючись до Ростислава у Смоленськ, Вячеслав констатував: «... а се пакы добыв Рускою земли. и на мне честь положилъ. и посади мя в Киеве». Ізяслав до цього додав, що його самого та їхнього дядька «*Богъ привель мя в Рускую землю. и добылъ есмь стрья своего и твоег. Киеве. тебе деля и вся деля Рускыя земля*». Ситуація для «поволзької команди» в Середньому Подніпров'ї того року склалася несприятливо, тому син Долгорукого Андрій «... испроси оу отца на перед Суждалю река се намъ оуже отце zde оу Рускою земли ни рати ни чтож а за тепла оуидемъ».

1152 р., коли об'єднані поволзькі сили рушили відновлювати на Середньому Дніпрі владу Юрія Долгорукого, до них знову вирішив приєднатися й володар Галича Володимирко Володаревич: «*Володимиръ же слышавъ оже идетъ сватъ его Дюрги в Русь. поиде из Калича Киеву. Изяславъ же поиде противу Володимеру. Володимиръ же возвратися в Галич. Гюргеви же идущю в Русь. пришедъ и ста оу Глухова*».

Тривожні події відбувалися і в західному регіоні півдня країни. Там Ізяслав був змушений протистояти разом із угорським королем Володимирку на р. Сян поблизу Перемишля (сучасний Пшемисль у Польщі). Він звернувся до свого війська зі словами: «*Богъ всегда Рускы земле. и Руских сыновъ въ бещесты не полошилъ естъ*». Отже, Галич був за межами власне Русі. Після виграної битви король домовився з Ізяславом, що пораненого галицького князя вони помилують, натомість той мав повернути київському володарю захоплені руські міста. Ізяслав протривав цьому і заявив, що «... любо

голову сложю любо налезу Галичьскую землю». Проте компроміс було знайдено, і переможці послали до переможеного своїх мужів із вимогою: «... волости подъ тобою не отимаевъ но на том целовати хрестъ што Рускою земли волости. то ти възврати все. и Изяслава ти не олучити. но на всехъ месте с нимъ быти». Деяко пізніше король і київський князь ще раз нагадали Володимирку, що той їм цілував чесний хрест і обіцяв повернути завойовані ним руські гради. Отже, Русь і Галич, що в той час активно розвивався на тлі старих центрів прикарпатського регіону (Звенигорода, Перемишля, Тербовля), не становили єдиного цілого.

Після обіцянок Володимира король вирушив додому, а Ізяслав «*оу Рускую землю*». Вже з домівки він послав свого посадника до тих міст, що за попередньою домовленістю йому слід було повернути, — до Божезька, Шумська, Тихомля, Вигошева, Гнойниці, що на території Волинської та Київської земель у басейні Західного Бугу та Погоринні, однак «*не да ихъ Володимеръ*». Слід зауважити, що райони на північ від Галича все ж до Русі належали. Пізніше Ізяслав направив до Володимирка свого боярина Петра Бориславича і через нього нагадав про хресне цілування: «... на томъ яко что Рускою волости. то ти все вороти. и того еси всего не оуправилъ». Володимир відмовився зробити це, а коли Петро від'їжджав з його двору, ще й глузував: «*поеха мужъ Рускою оубимавъ вся волости*», тобто він не усвідомлював себе частиною «русського» простору.

У 1154 р. ситуація у протистоянні між лідерами Поволжя й Подніпров'я повторилася: «*Томъ же лете. поиде Дюрги с Ростовци и съ Суждальци и съ всеми детьми в Русь*». Однак один із головних учасників конфлікту, Ізяслав Мстиславич, помер: «... и плакася по немъ вся Руская земля. и вси Черныи Клобуци». Після деяких перипетій, уже наступного року «*И тако Дюрги благодаря Бога вниде в Киевъ. выиде противу ему множество народа и седе на столе отць своихъ и дедъ. и прия с радостью вся земля Руская. тогды же седъ раздая волости детьмъ. Андрея посади Вышегороде. а Бориса Турове. Глеба в Переяславли. а Василкови да Поросье*».

Династичні чвари за землі та волості продовжувалися й 1174 р. і вилилися в суперечки між Андрієм Юрійовичем Боголюбським та Романом Ростиславичем (останній сидів у Києві). Амбітний поволзький володар в ультимативній формі вимагав від свого супротивника територіальних змін: «... не ходиша в моеи воли съ братьею своею. а поиди с Киева. а Давидъ ись

Вышегорода. а Мстиславъ из Белогорода. а то вы Смоленскъ. а темъ ся поделите. и пожалиша ся велми. Ростиславичи. оже ихъ лишають Рускои земли брату своему Михалкови дають Киевъ». Отже, виходить, що територіально Смоленськ до Русі не належав, що підтверджується й словами літописця: коли Ростиславичі з цього приводу звернулися до Андрія, але не отримали відповіді від нього: «... а се ныне брата нашего Романа вывелъ еси изъ Киева, а намъ путь кажеши и изъ Рускои земли без нашее вины».

Андрій Юрійович продовжував власну територіальну політику «виштовхування» Ростиславичів і виступив проти самого Рюрика, який тоді сидів у Києві: «... ти же Рюриче поиди въ Смоленскъ. къ брату во свою отчину а Двидови рци а ты поиди въ Берладъ. а в Рускои земли не велю ти бити. а Мъстиславу молви в тебе стоить. все. а не велю ти в Рускои земли быти». З цієї інформації випливає, що й подунайські землі до Русі тоді не належали.

Далі перемовини перейшли у військове протистояння. Війська Андрія зайняли Київ, а проти Мстислава, який зачинився у Вишгороді і під час переговорів з Андрієвим посланцем вистриг тому бороду й голову, виступив Святослав Всеволодович: «Стослав же съ братьею и Михалко съ братомъ съ Всеволодомъ. и со сыновци. и Кьяны совокупивше. и Берендече и Поросье. и всю Рускую землю. полкы поидоша от Киева къ Вышегороду».

Активна міжкнязівська боротьба за столицю Русі тривала. Тепер вже до Андрія Боголюбського звернулися Ростиславичі з проханням віддати це місто Романові. У відповідь Андрій заявив, що слід трохи почекати: «... послалъ есмь къ братьи своєї в Русь. какъ ми вестъ будетъ от них. тогда ти дамъ ответъ». Однак невдовзі у Боголюбіві під Володимиром на Клязьмі 1175 р. Андрія Боголюбського було вбито. Першим до померлого кинувся Кузьмище Киянин, який, зокрема, згадував, що небіжчик до збудованої ним церкви водив багатьох людей: «... иногда бо аче и гость приходилъ из Царягорода и отъ иныхъ странъ. изъ Рускои земли и. аче Латиномъ».

Після цього вбивства з'їхалися до Володимира ростовці, суздальці, переяславці (заліські), а також велика і мала дружини Андрія і констатували під час вибору кандидатури нового регіонального лідера: «... князь нашъ оубиенъ а дете оу него нетуть. сынокъ его малъ в Новегородѣ. а братья его в Руси. по кого хочемъ послати въ своихъ князехъ».

Незабаром до поволзького міста Володимира прибув Михалко Ірієвич й закрився там.

Однак супротивники його оточили, і в місті почався голод. Володимирці не бажали терпіти це заради зайти й запропонували Михалкові розв'язувати проблему самотужки, з чим він погодився: «... прави есте ци мене деля хочете погубити. поеха в Русь».

Висвітлено в Іпатієвському літописі й події 1177 р.: «Приидоша Половци на Роускоюю землю ... взяша б городов Берендичъ и поидоша к Ростовцю». Згадане місто розміщувалося на лівому березі р. Роставиця в с. Белілівка, що в Київській землі (Іванченко 2005, с. 193). Тоді русів було розбито. Того ж року, під час протистояння, захопленого у полон Гліба Ростиславича із сином Романом було посаджено у Володимирі на Клязьмі в поруб, а згодом вирішено: «Оже поустить Глеба в Роусь».

У 1178 р. новгородці прислали до Мстислава Ростиславича своїх мужів із запрошенням на князювання у них. Він володів Білгородом Київським і «... не хотяще ити из Рускои земли». Проте його вмовили, і на прощання князь заявив: «... не могоу никакого же. Рускои земле забыти». 1179 р. «приидоша иноплемьници на Роускоюю землю». Кочові орди хана Кончака грабували навколо Переяславля Руського (нині Переяслав-Хмельницький).

Ще один міжкнязівський конфлікт, який слід розглядати в контексті теми цього дослідження, відбувся 1180 р.: князь Всеволод захопив сина Святослава Всеволодовича, Гліба, й відіслав його до Володимира. Батько розгнівався, але стримався: «... яко мъстилься, быхъ Всеволодоу. но не лзе Ростиславичи. а те ми во всемъ пакостятъ в Роускы земле». Незабаром на ловах на Дніпрі Святослав на човнах зустрів Давида Ростиславича і вирішив: «Давида имоу. а Рюрика выжженоу изъ земле и примоу единъ власть Роускоюю и с братьею. и тогда лшуся Всеволодоу. обиды свое».

1184 року хан Кончак знову прийшов на Русь. Він підійшов до державного кордону, став на р. Хорол — правій притоці Псла. 1185 року війська Ігоря Святославича вирушили в похід на половців й програли основну битву. Київський князь Святослав, дізнавшись про нищівну поразку «... слышав и вельми воздохнуувъ. оутерь слезъ и реч. о люба моя братья. и снове и моуже земле Руское дал ми Богъ притомити поганья. но не воздержавше оуности отвориша ворота на Роускоюю землю». Святослав Всеволодович, великий князь київський, послав своїх синів Олега і Володимира у Посейм'я для захисту кордону зі Степом. Сам звернувся до Давида Ростиславича у Смоленськ із прохан-

ням оберігати Руську землю. Війська стали біля Треполя на Дніпрі нижче Києва. Володимир Глібович обороняв Переяслав. Контрударом проти половецьких орд став випад співправителів Святослава і Рюрика в степову зону за Дніпро, а Давид повернувся до Смоленська. Натомість хан Кончак підступив до Переяслава, а хан Коза — до Путивля.

Після розв'язання цього землеробсько-кочівницького конфлікту у 1187 р. Всеволод Юрійович видав заміж свою доньку за Ростислава Рюриковича, який тоді сидів у Білгороді Київському, а тому «... *отпусти и в Роусь великою любовью*». Весілля відбулося в Білгороді (нині с. Білгородка Києво-Святошинського р-ну), розмах котрого «... *яка же несть бывала в Роуси*». Після цього свята до Суздаля повернувся сват «*Ияковъ приеха из Руси*».

1189 р. Галич знову виокремлено з «русської зони», коли перед походом на його володіння вже проводився розподіл територій: «*Свтославъ же даяеть Галичь Рюрикови. а собе хотяеть всея Руоскою земли. около Киева*».

Повідомлення Київського зводу під 1190 та 1192 рр. пов'язані з ім'ям торчеського «князя» Контувдея, який був «... *можъ дерзнъ и надобень Руси*». Спочатку ситуація складалася досить мирно. Святослав зі своїм сватом Рюриком заспокоїли землю Руську й примирили половців. Однак арешт Контувдея знову загострив ситуацію. Знатний торк не міг вибачити такої наруги й перейшов на бік ворогів руських князів. «*Половци же обрадовася емоу. и почаша с нимъ доумати. когда бы имъ выехати. в Роускою землю*» і напали на місто Чюрнаєв, розташоване в Київській землі на кордоні зі Степом (поки не локалізоване). Рюрик, йдучи до Овруча, в Торчеську на р. Гороховатка в Пороссі (нині с. Шарки Рокитнянського р-ну Київської обл.) (Іванченко 2005, с. 193) залишив там свого сина Ростислава, оскільки дізнався про наміри кочовиків на чолі з Контувдеєм «*воевати Роусь*» і зрозумів, що той мститиметься Святославу за свій сором.

Рюрик попередив про це Святослава, запропонувавши йому залишити свого сина з полком. Пізніше вони об'єднали свої сили та братів і стояли біля Канева все літо «*стерегоуци земли Роуские*». Згодом, під час перемовин із половцями, Рюрик обдарував їх та відпустив з миром, а Контувдея залишив у себе, надавши йому у володіння пороське місто Дверен «*Роуское земле деля*» (заради загального спокою). Це місто поки не локалізовано.

Цікавою з історично-географічного погляду є інформація 1193 року, згідно з якою Свя-

тослав відмовив Рюрика від походу на Литву: «... *язъ пакы идоу за Днепръ своихъ дела ороудеи. а в Роскою земле кто ны ся останеть*». Отже, Руссю знову визначено лише Дніпровське Правобережжя, можливо, тільки Київську землю.

Згодом руські князі захопили за Руссю половецьку сторожу і дізналися, що їхні вежі й отари перебувають «... *по сеи стороне Днепра по Рускою*». Отже, це повідомлення корелюється з попереднім щодо вузької локалізації руської території лише на правому березі середнього Дніпра. Половців було розбито в степу, а багато з них взято в полон військом Ростислава Рюриковича. Кочовики після невдалого бою рушили за ним у північному напрямку, але пересувалися на відстані, побоюючись руських сил. Вони «... *ехаша по ни до Роуси. Ростиславъ же приехаша в Торъскии*». Отже, Торчеськ у Пороссі — це вже була Русь. Далі Святослав послав Рюрика в Овруч і поінформував, що його син воює з кочовиками: «... *а ты хочешь ити инамо а свою землю оставивъ. а ныне поиди в Роусь со всеми своими полкы*». Правобережна Київщина трактувалася як Руська земля.

У 1194 р. після смерті Святослава Рюрик став київським князем, чому «... *обрадовася вся Роуская земля. о княженьи Рюрикове. кьяне и крестьяни и погании*».

1195 року Рюрик запропонував своєму братові Давиду в Смоленську: «... *се брате се вьсталася. стареиши всехъ в Руска земле. а поеди ко мне Киевою что боудеть. на Роускою земле доумы и о братьи своеи о Володимере племени*». Давид на човнах прибув до Вишгорода, де брати і зустрілися, а потім рушив до свого небожа Ростислава у Білгород. Там вони з братом обговорили проблеми Руської землі, й далі він повернувся до Смоленська.

Проте найскладнішими для київського правителя виявилися проблеми з іншого географічного боку. Всеволод Юрійович, правитель суздальський, надіслав до нього посольство з ультиматумом: якщо його визнали старійшим і найавторитетнішим у «Володимерові племени», йому потрібні й відповідні володіння в Руській землі. Київський володар, на його думку, вчинив неправильно, передавши її частини молодшим родичам. Отже, нехай вони і захищають Київ і всю Руську область. Всеволод вимагав у Рюрика Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів на Дніпровському Правобережжі. Цей конфлікт було розв'язано на користь поволзького зверхника, хоча міжкнязівські чвари тривали й далі.

З Рюриком та Давидом пов'язана ще одна згадка 1197 р. Перед смертю у Смоленську Да-

вид передав князівську владу своєму небожу Мстиславу, а сина свого Костянтина відіслав до брата Рюрика в Русь. Отже, і в цьому випадку місто у верхів'ях Дніпра до Русі не належало.

Розглянемо повідомлення Галицько-Волинського літописного зводу.

1223 р. після поразки від ударного корпусу монголо-татар до руських князів за допомогою звернулися половці. Ті, у свою чергу, зібрали на князівський з'їзд: *«Тогда беахоуть. Мстислав Романовичъ в Киеве. а Мстиславъ в Козельске и в Чернигове. а Мстиславъ Мстиславичъ в Галиче. а то беахоу старшины в Рускои земли. Юрья же князя великого Соуждальского. не бы в томъ свете. се же пакы млади князи. Даниль Романовичъ. Михаилъ Всеволодичъ Всеволодъ Мстиславичъ. Кыескый. инии мнози князи. тогда же великый князь Половецкый крстися Басты. Василка же не бе. бо в Володимере млад».*

Галицький володар виступив у складі південноруських сил (хоча битву на р. Калка й було програно). Проте навіть 1231 року Галичина ще виокремлюється з «руської зони». Так, коли після бойових дій у Галицько-Волинській Русі князь Данило Романович передавав своїм молодшим родичам торчеські міста у Подніпров'ї: *«Данииль жь из Рускои земля. взя собе часть. Торцький. и пакы да и детемъ. Мстиславлим».*

У 1237 (насправді 1239) р., взявши Козельськ і вирізавши його мешканців, хан Батий пішов у землю Половецьку, а вже звідти: *«... поча посылати на град Роусьские. и взять Переяславль копьемъ. избивъ всь».* Наступного 1240 р. монголо-татари підійшли до Києва й оточили місто: *«... и бе исполнена. земля Роуская ратных».* Похід на захід тривав, а Дмитро — київський тисяцький Данила Галицького, який, власне, і керував обороною столиці Русі *«... види бо землю гибнущоу Роускоюу. от нечестивого. Батыи же послуша свет Дмитрова. иде Оугры».*

Під 1240 р. (насправді це відбулося 1241 р.) Данило Галицький вів переговори з переможеними кочовиками угорського короля Бели, які стали безрезультатними (можливо, угри довідалися про «консультації» Батия з тисяцьким Дмитром у його подальшому пересуванні). Князь хотів повернутися в Холм (нині Хелм у Польщі), але довідавшись про велику кількість постраждалих від нападників *«... воротися назад Оугры. не може бо проити Руское земли. зане мало бе с ним дружины».* Князю довелося йти до Польщі, а в Судомірі *«... слыша о брате си и о детех. и о гнягини своеи. яко вышли соуть из Роуское земле. в Ляхы. предъ безбожными Татары»*

зустрілися на р. Полиця і *«... жалишаси о победе земле Руское и о визатьи градъ от иноплеменьник множества».* Тут вже Русь є підвладною територією Данила.

Визначний державний діяч вів власну політику щодо монголо-татарських завойовників, а 1250 р. (насправді 1246 р.) перебував у ставці Батия з метою безконфліктного вирішення питання безпеки свого князівства. Він прийняв місцевий «дипломатичний етикет», але літописець розкрив справжні його емоції: *«О злее зла. чсть Татарская. Данилови Романовичю. князю бывшоу великою. обладавшоу Рускою землею. Киевом и Володимеромъ. и Галичемъ. со братомъ си инеми странами. ныне сидеть. на коленоу. и холопомъ называется. и дани хотять. живота не чають. и грозы приходять. о злая чсть Татарская. егож отць бе царь в Роускои земли. иже страны все».*

Взагалі всі згадки в літописах про самоназвув населення південно-західних земель і похідних від неї вказують на входження цього регіону в «руську зону»: *«Роусь»*, *«Роуси»*, *«брань Роуская»*, *«крепость Роуская»*, *«обычаю Роускою»*, *«обычаемъ Роускимъ»*, *«устремление Роуское»*, *«Роуская рать».* Про те, що йдеться саме про карпатський регіон як «русський», вказує й використаний принцип «ми — вони» в етнічному значенні: *«Роусь и Оугры и Ляхы»*, *«на Оугры. и на Роусь»*, *«Ляхы. а Роуси»*, *«гнаша Роусь. и Ляхове»*, *«Роусь и Половце»*, *«Роусь и Ятвязе»*, *«Немце и Роусь».* У деяких випадках такі сполучення неодноразово зафіксовано під різними роками. Прикладом спільного проживання представників різних етносів є політика Данила під час будівництва його останньої столиці — міста Холма. Під 1259 р. повідомлено: *«... созда градъ иныи. его же Татарове не возмогша прияти. егда Батыи всю землю Роускоюу поима...видивъ же се кнзь Данило яко Боу поспевающоу местоу томоу нача призывать. приходяе Немце и Роусь, иноязычники. и Ляхы идяхоу днь и во днь и онуты. и мастере всяции бежахоу ис Татаръ».*

Аналогічна картина вимальовується й під час характеристики феодальної верхівки XIII ст.: *«Бысть снемъ. Роускимъ княземъ. и с Лядскимъ княземъ»* (1262 р.); *«князи Русцеи»* (1274 р.); *«поидоша князи Роусции на Литвоу»* (1277 р.). Територіально про цей регіон йдеться як про *«земле Русцеи»* (1254 р.), де перебуває *«митрополье Рускои»* (1250 р.), що відмежовується від сусіднього — *«землю Роускоюу и Лядскоюу»* (1262 р.).

Щодо території розселення одного із вищезгаданих сусідів — «ляхів» (сучасні поляки), то щодо жителів їхньої східної зони під 1268 р.

використано назву «Ляхове Оукраиняне» (тобто окраїнні). Іноді сусіди перелічені разом. Так сталося в 1272 р., коли «*Голод быс. по всеи земле. и в Роуси и в Ляхох. и в Литве и въ Ятвязехъ*». «Окраїнні» назви трапляються й під час опису діянь нащадків Данила Галицького — князів Лева та Володимира. В першому випадку під 1280 р. повідомлено: «*Посем же Левъ восхоте собе части в земле Лядскои. города на Вкраини*», а в другому, під 1282 р.: «... *вспомяноу Володимерь. оже преже того Лестко. поставъ Люблинецъ взялъ бяхеть оу него. село на Вкраини именемъ Воинь*».

Проте «українське питання» — тема для окремого дослідження, тому підіб'ємо підсумки лише з «питання руського».

Згадуючи рішення Любецького князівського з'їзду 1097 р., зафіксоване у «Повісті минулих літ», можна відзначити, що тодішні «руські» територіальні кордони продовжували фіксувати і на сторінках Київського зводу. Нагадаємо, що тоді за Святополком Ізяславичем було закріплено Київ і всі землі, що до нього належали; за Володимиром Мономахом — усі волості Всеволода Ярославича (Переяславська й Ростово-Суздальська землі); за чернігівськими князями Давидом, Олегом і Ярославом — Чернігівська та Новгород-Сіверська землі; за Давидом Ігоревичем — Володимир-Волинський; за Володарем Ростиславичем — Перемишль, а його братом Васильком — Теребовль. Із цих земель у XII ст. лише Поволжя та Галич територіально не сприймалися як «Русь».

Залучення галицького територіального осередку до сфери «руської зони» на межі XII—XIII — в перші десятиліття XIII ст. все ж не сприяло перенесенню туди основного політичного центру, як здається деяким сучасним науковцям та аматорам. Окрім традиційної столиці на середньому Дніпрі, що не перетворилася на ординарне містечко, та самого Галича, на півдні східнослов'янського світу почав формуватися ще один осередок державності — Чернігівське князівство, володарі якого виступали проти експансіоністських планів володимиро-

суздальських та смоленських князів (Коваленко 1994, с. 20).

Однак і на території карпатського регіону не все було так стабільно щодо єдиного центру. Зокрема, слабкий рівень символічного наповнення у давньоруському літописанні образу Галича як стольного й царственного граду Південно-Західної Русі, зумовлювався ступенем його претензій на спадкоємність щодо Києва, який у тогочасній книжності декларувався як «Другий Єрусалим».

Між тим, формула «Галич — другий Київ», яку так і не змогли чітко сформулювати галицькі книжники середньовічних часів, набула завершеної форми лише в середині XX ст. А в тридцяті роки XIII ст. в цьому районі почав формуватися новий центр — Холм, в якому Данило Галицький вбачав нову царствену столицю Русі. Високий соціальний статус і майбутнє призначення цього міста засвідчують і слова галицько-волинського книжника про те, що Холм «*бысть создан Божиим веленьемъ*». Цілком можливо, що амбіції Данила Романовича були спрямовані саме на перетворення його останньої столиці на другий Київ, а не лише на основну оборонну фортецю Забужжя (Ричка 2005, с. 227—229).

На нашу думку, серед причин перенесення столиці Галичини, можливо, слід зазначити й постійний сепаратизм місцевого боярства, з яким довелося боротися Данилу (як і його батькові) під час непростого ствердження на місцевому князівському столі. Про це він мав пам'ятати ще з дитячих років. У новому стольному граді, вірогідно, йому було спокійніше жити і правити, не маючи реальних супротивників у своєму оточенні.

Між Карпатами та Дніпром інтенсифікувалися й міграційні процеси, які також сприяли поширенню «руської» назви у західному напрямку, де вона потім найдовше і збереглася. Досить значними стали й імпульси з півдня на північний схід східнослов'янської ойкумени, але «поволзьке питання», як і «українське», не є темою цієї праці.

Іванченко Л.І. Пороська оборонна лінія Південної Русі // Нариси з воєнної історії давньої України. — К., 2005. — С. 193—198.

Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — 938 стлб.

Коваленко В. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII—XIII ст. (До питання про перші осередки української державності) // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 1994, 22—28 серпня 1993 р.): Доп. і повідомл. Історія. — Львів, 1994. — Ч. 1. — С. 20—23.

Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII—XIII ст. // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. / За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 9—28.

Кучера М.П. Керамика // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 446—455.

- Літопис Руський за Іпатіївським списком* / Пер. Л. Махновця. — К., 1988.
- Моця О.П.* Південна «Руська земля». — К., 2007.
- Ричка В.* «Київ — другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). — К., 2005.
- Толочко П.П.* Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. — К., 2005.
- Толочко П.П.* Киев и Новгород XII — нач. XIII вв. в Новгородском летописании // Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр. — К., 2008. — С. 248—257.

Одержано 10.04.2008

А.П. Моця

«РУССКАЯ» ТЕРМИНОЛОГИЯ В КИЕВСКОМ И ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОМ ЛЕТОПИСНЫХ СВОДАХ

В статье рассмотрен вопрос об использовании названий «Русь»/«Русская земля» в двух источниках XII и XIII вв. — Киевском и Галицко-Волынском летописных сводах, которые формировались в центрах Среднего Поднепровья и карпатском регионе соответственно. В результате было установлено, что первоначально Галич не входил в историко-территориальную «русскую зону» (как и северные, а также поволжские регионы восточнославянского мира). Только со времен Романа Мстиславича и Данила Романовича ситуация кардинально изменилась и «русское» название надолго укрепилось в карпатском регионе.

О.Р. Motsya

«RUTHENIAN» QUESTION IN KYIV AND HALYCH-VOLYN ANNALISTIC CODES

The article views the issue of usage of names *Rus/Rus Land* in two sources of the 12th and the 13th centuries — Kyiv and Halych-Volyn annalistic codes, developed correspondingly in the centres of the Middle Dnipro River region and the Carpathian region. As a result of carried out work it was established that initially Halych did not belong to the historic and territorial «Ruthenian zone» (as well as the Northern and the Volga River regions of the Eastern Slav world). Only since the time of Roman Mstyslavovych and Danylo Romanovych the situation radically changed, and the «Ruthenian» name for long became customary in the Carpathian region.

Т.О. Рудич

ПРО АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Статтю присвячено аналізу антропологічного складу населення, поховання якого виявлено на пізньосередньовічному могильнику у Вишгороді.

Значення кожної нової антропологічної серії як післямонгольської, так і козацької доби важко переоцінити. Аналіз краніологічних матеріалів дає змогу простежити генетичні зв'язки між популяціями території України пізнього середньовіччя й групами слов'янства часів Київської Русі та їхніх сусідів, а також зафіксувати

окремі міграції. Однак якщо антропологічний склад давньоруського населення неодноразово був предметом наукових досліджень, то до більш пізнього матеріалу науковці зверталися епізодично. Це пов'язано насамперед із відсутністю в колекціях вибірок кістяків другої половини XIII ст. — XVIII ст., що суттєво гальмує вирішення низки питань, передусім щодо формування фізичного типу українців.

© Т.О. РУДИЧ, 2009